

УДК 371.5.016:821.161

ПРЕДМЕТОЦЕНТРИЗМ У ВИКЛАДАННІ ЛІТЕРАТУРИ

Юрій БОНДАРЕНКО,

*доктор педагогічних наук, професор Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя*

У статті розглядається система принципів та підходів до організації навчального процесу, які безпосередньо впливають зі специфіки літератури як предмета шкільного циклу. Автор матеріалу наводить систему концептуально важливих підходів для функціонування української літератури як навчальної дисципліни. На перше місце він ставить принцип текстоцентризму, оскільки саме текстуальна робота є основним видом діяльності, із допомогою якої забезпечується розвиток школярів. Її реалізація можлива тільки на технологічній основі, коли вчитель здатний створити навчально-дослідницький алгоритм, виходячи із наявних в методиці навчання літератури шляхів аналізу літературного твору.

Ключові слова: предметоцентризм, текстоцентризм, технологізація, феноменальність, індивідуалізація, контекстність, ідеаційність, світогляд.

SUBJECT-CENTRISM IN LITERATURE TEACHING

Yuriy BONDARENKO,

Dr. habil., Mykola Hohol State University of Nizhyn

The article examines the system of principles and approaches to organizing the learning process, stemming from the characteristic features of Literature as a subject taught in secondary school. The author provides his own system of conceptually important approaches to organizing Literature teaching. According to him, the first and most important principle is that of text-centrism, since working with texts is the most important activity which ensures students' progress. Its

realization is only possible on the basis of a technology, when a teacher can create a learning algorithm based on available methods of literary text analysis.

Key words: subject-centrism, text-centrism, technologization, phenomenality, individualization, contextual principle, ideation, worldview.

Кожна дисципліна має свою специфіку. Урахування її властивостей – вагомий чинник, який впливає на характер викладання, на вироблення спеціальних навчальних принципів, які майже не застосовуються в межах інших шкільних курсів. У цьому, власне, й полягає *предметоцентризм* – системний підхід, в основі якого лежить педагогічна мета забезпечити дисциплінарно зумовлену діяльність учителя та учнів.

Своїми оригінальними властивостями володіє й художня література – і як мистецьке явище, і як засіб розвитку внутрішнього світу дитини. У центрі уваги учасників навчального процесу завжди опиняється літературний твір, що дає право визначити *текстоцентризм* одним із провідних дидактико-літературознавчих принципів, який у першу чергу визначає специфіку уроку словесності. Він означає, що більшість часу (80-90 %) має відводитися на роботу саме з художнім матеріалом. Організація «зустрічі» учнів із літературними творами є пріоритетом поруч із засвоєнням інших видів інформації (історико-літературної, біографічної, теоретичної), на опрацювання якої доцільно виділяти 10-20% із навчальних годин. Отже, текст і повинен бути «...основним наочним посібником на уроках. Це, звичайно, не виключає інших видів унаочнення. Але, якщо учні не знатимуть самого твору, то ніякі наочні посібники не допоможуть: вивчення матиме схоластичний характер» [1, с. 184]. Тому абсолютним пріоритетом для методики навчання літератури як наукової дисципліни треба вважати розробку способів проникнення школярів у мистецький світ твору шляхом різноманітних спостережень над його художньою тканиною.

Літературознавчий аналіз на уроці має відбуватися на *технологічній основі* [8], вибудуваній із урахуванням найбільш сучасних наукових здобутків. Учитель повинен уміти планувати *діяльнісно-дослідницький алгоритм*, спрямований на осягнення змісту та форми літературного матеріалу. Для цього необхідно *використовувати основні принципи та шляхи аналізу*. Саме вони дають змогу «...виявити відповідну структуру мисленнєвих операцій, ... розробити оптимальну систему вирішення послідовного ряду пізнавальних завдань» [8, с.128].

Сказане не означає, що треба нехтувати інформацією історичного та теоретичного плану, адже вона допомагає забезпечити більш якісне осмислення літературних джерел. Завжди необхідно визначати їх оптимальний мінімум для учнів.

Окрему увагу під час формування шкільного курсу літератури треба приділити текстуальному матеріалу, який буде запропоновано учням для обов'язкового поглибленого опрацювання. У шкільних програмах українська література має бути представлена найбільш видатними творами, які стали знаковими в розвитку вітчизняної літератури. Принцип *феноменальності* полягає в тому, що відбір текстів здійснюється за критеріями змістової глибини, естетичної виразності і неповторності, які перетворюють літературне явище на видатне в історії національної культури. Свої пропозиції в цьому плані здійснює українське літературознавство. Воно виступає основним «арбітром» художності, формує «золотий канон» авторів і текстів, які вважаються першорядними. Однак треба пам'ятати, що під час формування шкільного курсу літератури виходити тільки з поняття «канонічності» художнього джерела замало, оскільки існують проблеми вікової психології, які мають суттєво впливати на відбір текстуального матеріалу.

Принцип феноменальності спрямовує до того, що постать окремо взятого письменника завжди треба представляти учням *індивідуалізовано* –

як неповторну людську і творчу особистість. Потрапляючи від народження в ситуацію екзистенційної прив'язаності до конкретних історичних умов буття (у першу чергу – загального світогляду та провідної естетики), митець залишає за собою право особистого погляду на життя. І хоча його художнє мислення не може повністю звільнитися від тих стереотипів, які йому нав'язує середовище, усе ж він намагається сформуванати власний підхід до зображення реалій. Розуміння дійсності в кожній людині (і художники тут не є винятком) завжди ціннісне, вибіркоче, воно звертає увагу на ті процеси, явища, факти і під таким кутом зору, які видаються найбільш важливими. Тому в рамках загальної світоглядної стратегії, яка панує в літературі в конкретний час, виникають неповторні картини світу, індивідуальні для кожного митця. Учителі та школярі мають це враховувати, користуючись принципами *індивідуалізації художнього мислення письменника та аксіологічності в осмисленні його феномена.* Під час аналізу треба посилювати увагу до авторської присутності у творі, досліджувати текст як вияв свідомості, як особисту позицію письменника в змалюванні фактів, явищ, процесів, у наданні художнього «права на історичність» не стільки зображенням подій та героям, скільки ідеям, поглядам, уявленням, які виражені з їх допомогою. Отже, індивідуалізація письменника можлива тільки за умови *окреслення оригінальності того художнього світу, який він створив.* Тому рух дослідницької думки на уроках літератури в старшій школі повинен відбуватися за траєкторією: від визначення своєрідності літературних течій, напрямків, періодів до індивідуалізації художнього твору (освоєння своєрідності змісту і форми) та усвідомлення творчого мислення письменника, який його написав, а далі – до зіставлення мистецького почерку різних авторів. В основній школі контекстна інформація майже не залучається, але потреба підкреслювати творчу оригінальність митця так само існує.

На уроці завжди повинен бути час для дослідження, як саме з допомогою художніх засобів відбувається виявлення світогляду митця і його естетичних принципів, що полягає в продукуванні ідей та наділених ними зображеного в літературному творі. За словами Є.Пасічника, «аналіз має бути спрямований так, щоб за текстом художнього твору учні відчули автора, його ставлення до зображених явищ, висловлення ним своїх ідеалів...»[6, с.241]. Це означає, що вчителю та учням треба брати до уваги не тільки художню фантазію письменника, але і роботу його пам'яті, мислення, інтерес, які значною мірою зумовлюють відбір матеріалу для художньої інтерпретації, а також здатність до філософських узагальнень з приводу буттєвих явищ, тобто закріплення за зображуваним певних значень, їх *тематизації* у змісті літературних творів.

Не менш важливо досліджувати, яким чином художній світ літературного твору упорядкований і в його рамках вибудована цілісна система із значною кількістю зв'язків. Спираючись на принцип *урахування особливостей художнього моделювання* (мовного, наративного, жанрового, стильового, що забезпечують єдність змісту і форми літературного тексту), шкільний аналіз повинен базуватися на основних шляхах і способах, які використовуються в літературі з метою створення художньої картини світу.

До цього можна підійти тільки з позиції *цілісності* у вивченні літературного джерела. Робота з окремими фрагментами чи зі скороченими варіантами тексту не здатна забезпечити необхідне усвідомлення учнями всього художнього багатства.

У контексті такої роботи доцільно обговорювати особливості художнього мислення письменника, яке, оперуючи реальними або вигаданими фактами, вибудовує концептуальний образ дійсності. Означена діяльність спрямована на те, щоб дослідити психологічну здатність письменника міфологізувати світ у рамках актуальної для нього ідеї, що накладається на всі змальовані прояви життя. Увага до авторського

міфологізму передбачає, що на уроці вчитель та учні окреслюють індивідуальну художню версію дійсності. Адже міфологічне світосприйняття шукає відповіді на важливі питання не в суспільній конкретиці, а в трансцендентних вимірах буття, якими є створювані людством, у тому числі й письменниками, ідеї.

Указані принципи необхідно вважати базовими. Проте вони реалізуються тільки тоді, коли в методиці навчання літератури буде актуалізовано низку інших, що спрямовуватимуть до вивчення мистецтва слова в його зв'язках із світоглядно-філософським та естетичним полем.

Зокрема, як підкреслено й раніше, неприпустимо нехтувати знаннями історико-літературного, біографічного чи теоретичного плану, оскільки без них (в об'ємах і за складністю, які прийнятні для школярів різних вікових категорій) якісне прочитання художніх творів видається сумнівним і може бути зведене до рівня наївно-реалістичного сприйняття. Зокрема, у старших класах має відбутися значне поглиблення процесу осмислення учнями літературного матеріалу. У цьому зв'язку актуалізується принцип *контекстності* [3], який посилює текстоцентризм у вивченні літератури, указуючи на важливість озброєння школярів необхідними призмами, «точками опори» (теоретичними, біографічними, історико-літературними) для аналізу художніх джерел. Завжди існує певна кількість допоміжної інформації, яка може поглибити розуміння учнями літературних творів.

Деталізуючи розуміння контекстності, важливо підкреслити принцип *світоглядно-філософського історизму*, який стимулює вчителя та учнів до встановлення зв'язку літературних творів із світоглядно-філософськими домінантами, які існували в суспільній свідомості доби письменника і впливали на нього. Ці домінанти тісно пов'язані в літературі із суто естетичними пріоритетами, які на кожному новому етапі також набувають специфічних, історично зумовлених особливостей. Це дає право говорити не

тільки про світоглядний, але й про *естетичний історизм*. Взаємодія названих аспектів – це той простір, у якому народжується твір і який допомагає усвідомити генезу літературного явища.

У цьому зв'язку на увагу заслуговує принцип *концептуальної єдності біографічного та літературного матеріалу* під час їхнього викладання. «Біографічний підхід до аналізу твору передбачає розгляд біографії письменника як важливого джерела творчості...Автор і акумулює вираження та ідеї часу, і творить свій художній світ, через те вивчення обставин його життя може допомогти глибше дослідити процес зародження й визрівання творчих задумів, увагу письменника до певних тем та ідей»[5, с.38]. При цьому біографічний матеріал задає ракурс осмислення, створює інтелектуальну ситуацію, необхідну для повноцінного сприйняття текстів. Потреба такої єдності виступає обов'язковою вимогою для вивчення творчості будь-якого автора (особливо в старших класах). Словесник повинен дбати, щоб феномен письменника в уяві школярів поставав водночас цілісно, глибоко і різнопланово, до чого значною мірою причетні сповідувані митцем ідеї. Зробити це можливо, якщо встановлювати зв'язок між життям автора та змістом літературних джерел, давати відповідь на питання: що саме сформувало заявлений у творі погляд на світ, специфіку авторського художнього мислення? «Для здійснення взаємозв'язку біографії письменника з його творчістю в старших класах рекомендується використовувати діалектичний *принцип лінійності*, при якому осягнення особистості художника розглядається в органічній єдності протягом усіх уроків з монографічної теми»[4, с.33]. Це означає, що учні одержують дані про письменника не один раз на початковому уроці, а частинами на різних заняттях (там, де це можливо) і таким чином, щоб кожна нова порція ставала призмою для осмислення тих чи інших особливостей творчості. «Розгляд біографії у взаємозв'язку з творчістю в аспекті «майстерність письменника» дозволяє розширити уявлення учнів не тільки про його особистість,

особливості таланту, але допомагає збагатити їх знання про творчу лабораторію майстра слова»[4, с.7].

Проте принципи світоглядного та естетичного історизму потребують додаткової конкретизації. Щоб їх реалізувати, не обійтися без ще одного – **ідеаційності**, сутність якого полягає в тому, що вчителі та школярі постійно зустрічаються з виявами і повинні досліджувати в літературному матеріалі художнє втілення п'яти фундаментальних ідей – **Космосу (природного середовища), Бога, Людини, Соціуму та Нації** (кожну там, де вона задіяна), – які визначали і продовжують визначати духовно-філософські пріоритети людства. У різні часи ці ідеї зазнавали варіативних модифікацій, стимулювали виникнення цілого спектру підходів до розуміння дійсності, філософських систем, що також необхідно враховувати під час вивчення як оглядових, так і монографічних тем, досліджувати шляхом аналізу художніх творів. Власне, світогляд будь-якої доби завжди залежав від того, яка з цих ідей і в яких трансформаціях домінувала в суспільній свідомості, породжуючи як політичні, наукові, економічні, так і мистецькі наслідки. Усе це складає широкий тематичний спектр для опрацювання разом зі школярами ідейного змісту літературних творів, значною мірою пов'язаного із загальними тенденціями в Україні та світі. Аналізуючи літературний процес на уроці, вчителі та учні мають простежувати рух означених ідей в основних художніх напрямках і течіях. Вони повинні враховувати інформацію про ідеаційність в українській літературі, із її допомогою осмислювати навчальний матеріал у декількох важливих напрямках:

- присутність ідеаційної складової в літературних течіях і напрямках, у певну добу розвитку мистецтва слова;
- авторська позиція в тексті як спосіб втілення ідеаційності певного типу, ідейно-тематичний зміст твору;

- вираження ідеаційності за допомогою структурних елементів художнього твору – мови, головного конфлікту, типів персонажів, порушених проблем, жанру, стилю.

На перших заняттях, коли починає розглядатися художній процес конкретної доби, певна течія чи напрямок, учитель повинен розкривати зміст ідей, що корелювали ціннісні пріоритети в зображенні дійсності значного кола письменників. Таким чином, школярі одержать сталу систему значень, яку вони зустрінуть в багатьох літературних текстах. Учні мають використовувати її як «точку опори» під час аналізу всієї групи творів, які вивчаються в рамках літературного напрямку. Це дозволить словеснику встановлювати прогнозовану логіку діяльності школярів, планувати її методичне забезпечення. Важливо, щоб школярі переконалися, що безідеаційних періодів у розвитку мистецтва слова не існує, і осмислили кожен етап української літератури під кутом зору поданих ідей, виявили індивідуально-авторські варіанти їх втілення. Це дасть можливість формувати усвідомлену оцінку школярами кожного літературного факту, відштовхуючись від його ідеаційної першооснови.

Дослідницька робота з окремим текстом має за мету наповнити в розумінні школярів певну загальну ідею конкретним авторським змістом. У процесі опрацювання художніх творів учитель та учні визначають, із якою метою письменник взявся за конкретну тему, яку філософську програму він реалізує. Це стає стрижнем в осмисленні авторської позиції, у розумінні характеру змальованого, тих значень, якими письменник наділяє зображене. Визначивши, яка саме ідея – природо-відповідна, релігійна, людиноцентрична, національна чи соціальна – домінує в тексті, школярі деталізуватимуть її авторські конотації в процесі поглибленого аналізу. Указана конкретизація дозволяє з'ясувати індивідуальний підхід письменника в реалізації ідеаційної стратегії літературної доби.

Отже, в межах літературного процесу існує широке світоглядно-філософське поле (ідеї космосу, Бога, людини, соціуму і нації його загальні концепти), яке дозволяє бачити стратегію вивчення змісту мистецтва слова.

Принцип *естетичного історизму* знаходить своє втілення в ті моменти опрацювання літератури, коли учні усвідомлюють зв'язок формальних сторін тексту (словесних, нарративний, жанрових, стильових) із художніми пріоритетами письменника та його доби.

Проте, щоб опанувати ідеаційну та власне мистецьку стратегію автора, не обійтися без дослідження такого важливого аспекту художньої творчості, як феноменалізація дійсності. Літературний текст насичується проявами феноменального, які є способом письменника, з одного боку, загострити увагу читачів на найбільш важливих особливостях зображеного, а з іншого – виразити світоглядні позиції. Принцип *вивчення літературного матеріалу крізь призму феноменального* означає, що учні постійно зосереджуються на тих образних утвореннях, які є оприявленням авторських уявлень про нестандартне, унікальне, особливе і здобувають право на художню історичність, тобто входять у культурний простір як знакове явище.

Окреслені принципи не означають, що в процесі навчання літератури має бути знівельована увага до реально-історичного боку художньої творчості: письменники використовують, хоча й семантично трансформують історичний фактаж; біографія митця також є конкретним історичним явищем, невіддільним від свого часу; усі світоглядні та стильові процеси завжди мають конкретну часову прописку.

Названі вище принципи можуть бути реалізовані тільки на науковій основі. Принцип *науковості* стверджує, що в процесі організації текстуальної роботи вчителю слід використовувати досягнення літературознавства, методики навчання літератури, педагогіки, психології та інших дисциплін. Із допомогою цих знань словесник організує дослідницьку діяльність таким чином, щоб учні глибше проникли в сутність літературних

явищ – їх світоглядний та естетичний потенціал, розкрили зв'язки між станом свідомості письменника, його світоглядними домінантами та змістом і формою літературних творів, виявили закономірності художнього моделювання, використали теоретичні категорії під час аналізу художнього та біографічного матеріалу.

Реалізація принципу науковості передбачає, що школярі будуть ознайомлені з адаптованими літературознавчими поняттями та історико-літературними даними, необхідними для осмислення художньої картини світу в тексті, а також включені в продуктивну дослідницьку діяльність, яка сприяє пізнанню закономірностей художньої творчості.

Науковість знаходить свій вияв, зокрема, і в принципі *системності та послідовності*. «Тільки за наявності системи у всіх педагогічних заходах предмет стає для дитини зрозумілим, улюбленим, плідним» [7, с. 27], – стверджувала М.Рибнікова, виділяючи цілий ряд утворень (система роботи з виразного читання, система письмових робіт, система опрацювання художнього слова тощо), які визначають зміст і якість викладання.

Принцип системності забезпечується на декількох рівнях:

- комплексного використання знань, відповідних умінь і навичок, засвоєваних учнями в процесі організації навчання літератури;
- об'єднання текстуального матеріалу (і визнання його пріоритетності) з історико-літературним, біографічним, теоретичним, що передбачені для вивчення і виконують допоміжну роль, у завершені і взаємопов'язані частини (блоки);
- планування і проведення етапів навчання, визначення форм, методів і прийомів, що забезпечують процесуальну частину вивчення літератури, алгоритм її здійснення.

При цьому врахована думка Л.Виготського про те, що «аналітичну роботу полегшує таке групування матеріалу, при якому належна для

виділення ознака зустрічається в найбільш різноманітних комбінаціях. Синтетичну роботу складання ознак полегшує таке групування матеріалу, при якому належні для пов'язування елементи знаходяться в найбільш зрозумілому, чіткому ... зв'язку» [2, с. 211].

Застосування сучасних підходів спрямоване на те, щоб учні збагнули: реальність виступає своєрідним текстом, який знаходять своє «прочитання» у творах мистецтва слова. Письменника самого варто розглядати як своєрідного «читача» історії та людини в ній. У цьому випадку авторський погляд на дійсність треба вважати не тільки самостійним, а ще й залежним від світоглядних домінант, що сформувалися в його власну добу і визначали загальне бачення. Виходячи з цього, продуктивно залучати в процес вивчення мистецтва слова різноманітні дані, що стосуються вузьких часових культурних зрізів. Інформація про характер панівної культури в момент створення літературного тексту, її пріоритетів в оцінках дійсності, ставлення митця до них є корисною на етапах підготовки школярів до сприймання художнього матеріалу. Не менш важливе і систематичне дослідження на уроках літератури того, як саме культурні впливи на митця знайшли свій відбиток на осмисленні й змалюванні ним різноманітних фактів.

Багато із названих принципів зорієнтована на використання в старшій школі – етапу, коли літературна освіта виходить на якісно вищий рівень. Спільним із основною школою є те, що визначальним принципом завжди виступає *текстоцентризм*, який визнає пріоритет текстуальної роботи поруч з усіма іншими. Проте належний рівень осмислення художнього матеріалу можливий лише за умови озброєння учнів теоретичними та історико-літературними знаннями, які мають бути засвоєні в оптимальному за обсягом і складністю вигляді і виступити інтелектуальними призмами для аналітичних дій із художнім твором.

Література

1. Бацій І.С. Робота учнів над художнім текстом // Література учить жити. – К.: Радянська школа, 1967. – С.184-195.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.
3. Гладишев В. В. Теорія і практика контекстного вивчення художніх творів у шкільному курсі зарубіжної літератури / В. В. Гладишев. – Миколаїв : Іліон, 2006. – 372 с.
4. Дробот В.Н. Изучение биографии писателя в школе. – К.: Радянська школа, 1988. – 192 с.
5. Марко В. Основи аналізу літературного твору (Закінчення) // Дивослово. – 1998. - №12. – С.37-42.
6. Пасічник Є.А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах / Є.А.Пасічник. – К. : Ленвіт, 2000. – 384 с.
7. Рыбникова С.А. Очерки по методике литературного чтения. – М.: Просвещение, 1985. – 288 с.
8. Ситченко А.Л. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу. – К. Ленвіт, 2004. – 304 с.